

KÖZLEMÉNYEK

Bernardino da Siena autográf kézírata az Egyetemi Könyvtárban. Az Egyetemi Könyvtár 1947-ben magánszemélytől egy 402 levél terjedelmű, 220 × 146 mm nagyságú kódexet vásárolt. A kötet kívülről elég jelentéktelen, múlt század végi egyszerű félbőr kötésben, gerincén aranyozott felirattal: *Miscellanea ascetica e morale*.

Tartalma a Könyvtár 1961-ben kiadott új kódexkatalógusa alapján felkeltette a firenzei Collegio de S. Bonaventura kutatóinak az érdeklődését, mikrofilmet kértek róla, ezt összehasonlították különböző olaszországi kéziratokkal, s ennek alapján sikerült megállapítani azt, hogy a kódex BERNARDINO DA SIENA sajátkezű írása.

BERNARDINO DA SIENA, más néven BERNARDUS SENENESIS, Sienai SZENT BERNARDIN, 1380-ban született Massa Carrarában, és 1444-ben halt meg Aquileában. Ferenc-rendi szerzetes volt, aszketikus életével és gyűjtő hatású szónoklataival tünt ki. Rendfőnökké választották, és kb. ötszázra rúg azoknak a zárdáknak a száma, amelyeket részben alapított, részben pedig megnyert a ferencrend szigorúbb, observans irányának.

A kódexet minden valószínűség szerint fiatal korában írta. Ilyen „munkaigényes” feladatra később más irányú és sokféle nagy elfoglaltsága miatt nem lehetett ideje. Korai időpontra vall az írás jellege is. Ezt a fajta humanista kurzívót a XIV. század második felében használták, s elvétve a XV. század első éveiben. Szemre szép, apróbetűs írás, vörös és kék rubrumozással díszítve, olvasását azonban a sok rövidítés eléggé megnehezíti.

A kötet tartalma vegyes. Nagyobbik fele két ismert szerzőnek, Guillelmus AMIDANUSNAK és Alvarus PELAGIUSNAK a műveiből közöl kivonatokat, kisebbik felében pedig rövid szentbeszédeket találunk JÉZUS nevééről és születéséről, a hús bűneiről, a hasznot-hajtó elmékedésekről, a guelfek és ghibellinek közti pártoskodás megszüntetéséről... Tárgyválasztásuk és felfogásuk ugyanaz, mint amilyennel BERNARDIN későbbi hitszónoki és irodalmi tevékenységében találkozunk. A stílus is sok hasonlóságot mutat. Meglehet, sőt valószínű, hogy egyik-másikat, esetleg valamennyit ő írta, de ezek a fiataalkori „kísérletei” nincsenek benne a XV. század második felében nyomtatásban is megjelent, hosszabb szónoklatokat tartalmazó beszédgyűjteményeiben.

A kódex könyvtári jelzete: Cod. Lat. 102.

VÉRTESY MIKLÓS

Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke. „Mutasd meg tankönyveidet: megmondom, kinek a tanítványa vagy!” — Ez a közmondás-változat ötlik eszünkbe, ha végigolvassuk az esztergomi Simor Könyvtár egyik régi VERGILIUS-kötetébe¹ írt iskolás könyvjegyzéket. A XVII. század második felében jegyezték le ezt a katalógust, s a szerzők neveit, a művek címeit sorolva minduntalan APÁCZAI alakja idéződik elénk.

¹Jelzete: III. 14.

APÁCZAI első, hazai nyomdában megjelent műve a gyulafehérvári kollégiumban tartott székfoglaló előadása volt. Ezt a beszédet („ittthoni munkásságom zsengéje” — írta róla²) 1653-ban nyomatta ki *De studio sapientiae* címmel Gyulafehérváron, s meleg szavakkal ajánlotta DÁNIEL Jánosnak, „a fényes erdélyi fejedelem főudvarmesterének, a gyulafehérvári kollégium kijelölt kurátorának, az erdélyi muzsák reményének”, urának és pártfogójának.³ BÁN Imre kiváló *Apáczai-monográfiája* szerint APÁCZAI feltehetőleg szivélyes, baráti szálak fűzték ehhez a nagyműveltségű székely főnemeshoz, s az is valószínűnek látszik, hogy a kollégiumi szokás szerint valamelyik fiát mint felsőosztályos diák 1643—1648 között magántanítóként tanította.⁴ Ha ez a feltevés megállja a helyét, akkor esztergomi VERGILIUS-kötetünket APÁCZAI is forgatta, mivel ebből a könyvből több évtizeden keresztül a DÁNIEL-család ifjú tagjai tanultak.

Gyulafehérvári beköszöntőjében nyomatékosan hangsúlyozza APÁCZAI, hogy DÁNIEL János volt az, aki hazájától való távollétében megvédte rosszakaróinak „rágalmazó nyelvétől”, s őt hazatérése óta is pártfogolja, éppen úgy, mint azelőtt.⁵ Ki ez a DÁNIEL János, akinek segítségét oly nagy hálával köszöni tudós pártfogoltja? A közkeletű *Apáczai-életrajzok* nem közölnek róla adatot, nevének említésén kívül.⁶

DÁNIEL János a RÁKÓCZIak egyik legbefolyásosabb embere volt. Az 1600-as évek táján született.⁷ Frankfurtban, Leydenben és Berlinben végez egyetemi tanulmányokat. 1632-ben már udvari szolgálatban van. „Ezelőtt öt vagy hat héttel holmi aprólék vásárlások nevével főképpen azért küldöttük volt fel Bécsbe Dániel János béjárónkat, hogy azokról minden bizonyost tudhassunk” — írta róla ekkor I. RÁKÓCZI György portai követének. 1637-ben KEMÉNY János seregében az udvarhelyszéki had vezére, Nagybánya, Késmárk, Kassa vidékén harcol. 1639—1649 között Udvarhelyszék alkaptányáa.

1641-ben iktatják be újonnan kapott baróti birtokába, mert „mint a fejedelem belső béjárója, úgy az ő oldala mellett folytonos segedelemmel viseltetett, valamint azon titkos ügyekben és kiküldetésekben, melyekben a Török- és római Császárokhoz és az oláh tartományok fejedelmeihez küldetett, minden alkalommal oly lelkesen és hűségesen járt el, hogy a fejedelem várakozásait mindenben kielégítette”.

1646-ban a linzi békekötésnél képviseli urát. Az új fejedelem, II. RÁKÓCZI György 1648-ban vele küldi el a régi nyugati szövetségesekhez személyes üzenetét. Ő járja végig a német fejedelmi udvarokat 1649-ben, hogy menyasszonyt keressen RÁKÓCZI Zsigmondnak. 1650-ben lett Háromszék főkirálybírája, 1653 szeptemberében pedig fejedelmi főudvarmester. 1654 tavaszán halt meg.

Három fia közül a legidősebb: Péter, 1624-ben született (tehát majdnem egyidős APÁCZAIval), 1632-ben került be a gyulafehérvári kollégiumba.⁸ Négy évvel volt fiatalabb a másik DÁNIEL-fiú: Ferenc, bizonyára az ő oktatásában segédkezett APÁCZAI. DÁNIEL

² APÁCZAI CSERE János *Válogatott pedagógiai művei*. Összeáll. OROSZ Lajos. Bp. 1956. 103. 1.

³ *Uo.*

⁴ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 58. 1.

⁵ APÁCZAI: *I. m.* 102. 1.

⁶ Kivéve OROSZ Lajost, aki idézett művében DÁNIEL Jánosról NAGY Iván *Magyarország családai* (Pest, 1858. 3. köt. 232—234. 1.) alapján említ két adatot, amelyből az egyik téves: DÁNIEL János 1653-ban főudvarmester lett, nem pedig Háromszék főkirálybírája.

⁷ Forrásaim a DÁNIEL-családról: DÁNIEL Gábor: *A vargyasi Dániel-család eredete*. Bp. 1896. (D. Jánosról: 57—75. 1.; D. Ferencről: 102—104. 1.; D. Péterről: 104—106. 1.; D. Mihályról: 76—81. 1.; D. Lőrincről: 82—85. 1.). DÁNIEL Gábor: *Adatok a vargyasi Dániel-család történetéhez*. Bp. 1908. VAJDA Emil: *A vargyasi Dániel-család közpályán és a magánéletben*. Bp. 1894.

⁸ Hat évig tanult külföldön, legtovább Velencében, később részt vett a THÖKÖLY-szabadságharcban. (DÁNIEL: *A vargyasi* . . . 105. 1.)

Ferenc volt az első tulajdonosa ennek a nagy kvart-alakú kötetnek, aláírása ott van az 5/a előzéklap tetején.⁹ Apja neki vette ezt a könyvet, talán gyakori külföldi útjai egyikén. A terjedelmes művet 1502-ben nyomtatta Strassburgban Johannes GRIENINGER,¹⁰ s 441 lapon tartalmazza VERGILIUS összes munkáit: a *Bucolicát*, a *Georgicont*, az *Aeneist*, sok kisebb-nagyobb — VERGILIUSTól származónak vélt — költeményt, a költő életrajzát, mindezt Sebastianus BRANDT bő kommentárjaival. A mű értékét fokozza, hogy minden második lapon nagy, néhol egész lapos színezett fametszetek keltik életre a leírt történeteket. A későbbi nagy tanító tehát ennek a könyvnek a szövegeit magyarázva kezdte meg göröngyös pedagógus-útját.

Amikor a család legifjabb tagja, DÁNIEL Mihály is eljutott VERGILIUS olvasására, APÁCZAI már megjárta Hollandiát, s visszatért Gyulafehérvárra. Valószínű, hogy növendékei között volt ez a fiú is, aki így szintén CSERE János vezetésével forgatta tovább a testvérétől rámaradt kötetet. Ferenc fivérének aláírása mellett ott van az ő birtoklását jelző kézjegy is. DÁNIEL Mihállal együtt ez a könyv is tanúja lehetett szeretett tanárunk sokszínű, érdekes magyarázatainak: „Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni: fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra a poétákkal, de nem hogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna, (amicsodások akkor voltak) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani . . .”¹¹

DÁNIEL Mihály, apjához hasonlóan, jelentős közéleti pályát futott be, legmagasabbra 1687—1690 között emelkedett, ekkor Háromszék főkirálybírája volt. Iskoláskorba cseperedett fiának, Lőrincnek 1674-ben adta tovább a VERGILIUS-könyvet, egy — az 5/a előzéklapra jegyzett — latin szentencia kíséretében.

Tehát DÁNIEL Lőrinc tanult tovább a családi tankönyvből, s diákoskodásának utolsó éveiben feljegyezte az egyik utolsó üres lapra saját könyveit. Kis könyvtárának nagyobb része, akárcsak a VERGILIUS, bizonyára családi örökségként apjáról maradt rá. DÁNIEL Lőrinc az 1670—1680 közötti évtizedben minden valószínűség szerint a kolozsvári iskolába járt. Így könyvjegyzéke arra is rávilágít, hogyan élt tovább APÁCZAI szelleme Kolozsvárt.

Később feleségének öccse, TELEKI Mihály kapta meg tőle ajándékképpen 1713-ban, s a bejegyző ugyancsak Kolozsvárt jelezte az ajándékozás helyeül. TELEKIÉK a könyvet új borítótáblákkal, bőrkötéssel, fémveretekkel látták el, sajnos közben a könyvjegyzéket tartalmazó lap szelét is kissé megnyirbálták.

A könyv utolsó ismert tulajdonosa KORNIS Ferenc (1703—1765) volt, aki később Küküllő megye főispánja lett.¹²

Még a jegyzék beírása előtt egy másik főrangú család sarja is megörököltette nevét könyvünkben: „Joannes Tholdalagy de ertse” azaz nagyercsei THOLDALAGI Mihály. THOLDALAGI az 1640-es években DÁNIEL János tisztvárosa volt Háromszékben: ő volt a szék főkapitánya. Fiát, THOLDALAGI Jánost az 1678-i országgyűlésen — DÁNIEL Mihállal együtt — nevezte ki APAFI táblabíróvá. Unokája, ugyancsak János nevű, használta DÁNIEL Lőrinc előtt kölcsönképpen a sok diák-forgatta tankönyvet.

⁹ 1693-tól 1707-ig, haláláig Udvarhelyszék főkirálybírája. Tisztségében II. RÁKÓCZI Ferenc is megerősítette. (DÁNIEL: *A vargyasi* . . . 103. l.)

¹⁰ Kolofonja: „Impressum est in civitate Argentum ordinatione, eliminatione ac relectione Sebastiani Brandt: operaque et impensa non mediocri magistri Johannis Grieninger. Anno incarnationis Christi millesimo quingentesimo secundo quinta Kalendas septembres die.”

¹¹ BETHLEN Miklós *Önéletírása*. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I. köt. 161. l.

¹² VERESS Endre: *A göncz-ruszkai gróf Kornis-család anyakönyve*. Bp. 1917. 10., 15., 20., 22. l.

Az esztergomi VERGILIUS-kötet jegyzéke a következőket tartalmazza: *Series libr[orum]* — *Calepinus* — *Marticus* [!] *Aurelius* — *Virgilius* — *Cicero de Philos[ophia]* — *Cicero orat[iones]* — *Flores poet[icales]* — *Summum B[o]num* — *Beckerus* — *Comenius* — *Gram[m]atica* — *Hornius* — *Sebastianus* — *Sentionialis* — *Amesius* — *Vendelinus* — *Explica[ti]o Amesii* — *Biblia Hung[arica]* — *Biblia Lat[ina]* — *Slejdanus* — *Aphthonius* — *Ora[ti]ones Panegyricae* — *Sytionius* [!] — *Historia totius mundi* — *Horatius* — *Graecivus* — *S Sulpicius* — *Claudianus* — *Cath[er]chesis* — *Chronichon* — *Epistolis confici[endis]* — *Sabinus* — *Nom[en]clatura* — *Johannes Curi* [Czeri?] *a* — *Metamorphoses* — *Ravisius* — *Flores* — *Versus Sentioniales* — *Pausaniae de He . . .* — *Cicero* — *Rhetorica* — *Institu[ti]o diale[ctica]* — *Ovidius* — *A'sopos* — *Alciatus* — *P[h]rasium Poet[icalium]* — *Cornelius Tacitus* — *Justinus* — *Florus* — *Q-Curtius*.

Az eredeti kéziratban a nevek, illetőleg a címek két oszlopban, egymás alatt sorakoznak. Néhány helyen betűkihagyás és tollhiba is előfordul. Valamelyik használó a feljegyzett könyvek egyikét-másikat ferdén áthúzott O-val „kipipálta”.

48 kötet van tehát a könyvjegyzékben, a kor szokása szerint a szerző névével vagy a mű címével megjelölve. A felsorolás azonban sokkal több művet is jelenthet, mert — ugyancsak a kor szokása volt — egyszer jelölték csak meg az egybekötött, több kisebb művet tartalmazó köteteket is.

A felsorolt könyvek felölelik a XVII. századi középfokú iskola teljes tanulmányi anyagát. A kezdő tanulók olvasás-gyakorlására szolgáló AESOPUS-meséktől kezdve itt találjuk a nyelvtanokon, katekizmusokon, bibliákon kívül a különféle osztályokban tanulmányozott latin auctorokat, a poétika, retorika, logika tankönyveit, az antik történetírók munkáit, görög szövegeket, néhány természettudományos művet, szépirodalmi olvasmányt. Tudnunk kell, hogy egy-egy tankönyv használata nem korlátozódott egy esztendőre, ugyanazt a könyvet más-más feladatok végzésére alsó és felső tagozaton egyaránt forgatták. De az is a kor oktatási sajátossága volt, hogy az iskola nem kötötte meg a tanárt, hogy tantárgyának tanításában milyen tankönyvet használjon, milyen szerzőket magyarázzon.

Éppen ezért érdemel figyelmet tankönyv-felsorolásunk. A XVII. századi magyar iskolák legnagyobb része görösen ragaszkodott a régi, elavult tankönyvekhez, illetőleg egyik-két hagyományos mű értelem nélküli, száraz bemagoltatásához. „. . . Szerencsétlenek vagyunk — írta keserűen APÁCZAI — mert nemes ifjainkat, akiket a legalaposabb képzésben akarunk részesíteni, annyi, de annyi ideig kínozzuk . . . úgyszólván az émelységig tömjük fejükbe a grammatikát, némelyiknek a retorikát, egynéhánynak a logikát is . . .” Ha azonban ezeket kellően megrostálva és ezekhez kapcsolódva „*az érdekes matematikai és természettudományokat adnók elő nekik, ki sem tudom mondani . . . mily hasznossá tennők számukra az iskolai 'port és verítéket', mily kellemessé tennők az irodalom tanulását különösen akkor, ha a régi görögök, rómaiak és perzsák történetével is megismertetnők őket.*”¹³

Erről a szabad, az iskolai oktatást vonzóvá tevő, változatosságra törekvő tanítási módszerről beszélnek az esztergomi katalógus könyvei.

„A probatus authorokkal megismerkedtetett” — írta APÁCZAIRÓL BETHLEN Miklós,¹⁴ s könyvsorozatunkat olvasva rögtön szembetűnik, hogy a kolozsvári professzor egyik igen „elismert szerző”-je: AMESIUS kétszer is szerepel. Tudjuk, hogy hazai puritánusaink William AMES (1576—1633), a híres angol filozófus és teológus művein nevelkedtek, elveire a XVII. századi magyar protestánsok feudalizmus-ellenes mozgalmainak legradikálisabb irányzatai hivatkoztak.

¹³ *De studio sapientiae*. APÁCZAI: I. m. 146. l.

¹⁴ *Önéletírása*. Íd. kiad. I. köt. 165. l.

Legjelentősebb műve a *Medulla theologiae*, a puritánus társadalomalakító eszmék egyik fő forrása. APÁCZAI a nemes ifjaknak tanította „publice a teológiában Amesiusnak a Medulláját” BETHLEN Miklós szerint,¹⁵ s *Enciklopédiájának* etikai, jogi, politikai fejezeteit szintén e mű alapján írta.

De lehetséges, hogy itt szereplő könyve a *Technometria*, amelyet több más, kisebb irattal együtt Váradon is kiadtak 1653-ban.¹⁶ Ebben a polgári munkaviszonyoknak megfelelően fejtegeti a foglalkozások különféle neveit, az ember által létrehozott termékeket, alkotásokat. APÁCZAI az *Enciklopédiának* a „csinálmányokról” írt VIII. részében merít AMESIUS e művéből.

Másik amesiusi tankönyvünk: az „Explicatio Amesii” nem lehet más, mint MARTONFALVI TÓTH György magyarázata Amesius főművéhez, az *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* és az *Exegesis libri secundi Medullae Amesianae* (Debrecen 1670, 1675).¹⁷ A könyv megléte azt tanúsítja, hogy a DÁNIEL-család, illetőleg a kolozsvári iskola érdeklődése APÁCZAI halála és a magyar puritánus mozgalom lehanyaglása után is megmaradt AMESIUS haladói eszméi iránt.

APÁCZAI egy másik inspirálója: Petrus RAMUS (1515—1572), a neves hugenotta filozófus műve is helyet kapott jegyzékünkben. Az ő műve az itt szereplő „Institutio dialectica”, amely 1543-ban jelent meg *Institutiones dialecticae* címmel. Ez iskolai logikakönyv, amelyben latin költőktől, íróktól vett idézetek szolgálnak logikai (illetőleg RAMUS szerinti dialektikai) példaként.¹⁸

AMESIUS mellett szerepel VENDELINUS neve. Markus Friedrich WENDELIN (1584—1652) jeles német pedagógus *Contemplationum physicarum sectiones tres* című, három részből (physiologia, cosmologia, de corporibus caelestibus) álló művét¹⁹ APÁCZAI is felhasználta az élete utolsó éveiben Kolozsváron készített művében, a *Philosophia naturalis* III—VI. fejezeteiben az asztrológiával kapcsolatban, a IX-ben pedig a „meteorok”-ról, vagyis a légköri jelenségekről írva.

De esetleg gondolhatunk Marcus Fridericus Wendelinusnak a Keresztény Isteni Tudományról írott két könyveire is, amelyet maga APAFI fejedelem fordított magyarra és nyomtatott ki Kolozsváron 1674-ben.²⁰

Nem hiányzik APÁCZAI nagy kortársának, a híres cseh pedagógusnak, COMENIUSnak az említése sem. Neve bizonyára nyelvtani gyakorló könyveit, a *Januát* és a *Vestibulumot* takarja. Ezt a két művet számtalan kiadásban jelentették meg az erdélyi iskolák számára Gyulafehérváron, Váradon, Kolozsváron egyaránt.²¹

A „Grammatica” elnevezés alatt APÁCZAI gyulafehérvári tanárának, Johann Heinrich ALSTEDNEK (1588—1638) a tankönyvét gyanítjuk. *Grammatica Latina in usum Scholae Albensis* című latin nyelvtana két kiadásban is megjelent 1635-ben és 1642-ben. APÁCZAI szerint 1653-ban a gyulafehérvári iskolában az első segédtanítónak „Alstedius nyelvtanát kell gondosan kívülről megtanítania s folytonosan magyaráznia”.²² Talán a Rhetorica is ALSTEDIUSÉ, amelynek első kiadása 1622-ben jelent meg Hanauban.

Kortársa volt APÁCZAINAK a német Georg BECKER elbingeni tanár is, akinek retorikai tankönyve „Beckerus” néven szerepel katalógusunkban. Ez a szónoklattan-könyv,

¹⁵ *Uo.* I. köt. 163. l.

¹⁶ *RMK* II. 799.

¹⁷ *RMK* II. 1230., 1354.

¹⁸ *BÁN: I. m.* 196. l.

¹⁹ VÖ. HERZOG—PLITT—HAUCK: *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Leipzig, 1855. 16. köt. 748. l.

²⁰ *RMK* I. 1161.

²¹ *RMK* II. 498.

²² *De studio sapientiae*. APÁCZAI: *I. m.* 143. l.

az *Orator extemporaneus* két részből áll: első része a szabályokat sorolja fel, a másik pedig gyakorlati példákat hoz. A mű magyarországi kiadása 1656-ban jelent meg Váradon.²³

Johannes SLEJDANUS (1507—1556) német történétíró a reformáció történetét írta meg, itt valószínűleg a *De quattuor monarchiis* című, 1556-ban megjelent iskolás világtörténete képviseli ezt a szerzőt.²⁴

Chronicon Carionis a teljes címe a jegyzékünkben szereplő másik újkori szerzőtől származó történelemkönyvnek.²⁵ Johann CARION (1499—1537) német matematikus, csillagász és történész 1532-ben szerkesztette ezt a tankönyvet, amely MELANCHTHON átdolgozásában, Kaspar PEUCER kiegészítéseivel vált kedvelt kézikönyvvé. Egy Wittenbergben, 1572-ben nyomtatott példánya APÁCZAI könyvtárában is megvolt, amelyet tőle öccse, Tamás örökölt 1660-ban.²⁶

Az itáliai Andreas ALCIATUS (1492—1550), a reneszánsz híres emblémaírója, bon-takozó XVI. század végi magyar költészetünkre is nagy hatással volt. De az antik Róma életéről írott prózai művei is jelentősek.²⁷

A francia humanizmust képviseli DÁNIELEK könyvtárában Johannes Ravisius TEXTOR (1480—1524), a párizsi egyetem rektora. Csiszolt stílusú, csillogó latinságú beszédgyűjteményét, az *Epitheta latina*-t 1518-ban nyomták Párizsban.²⁸

Nem tudjuk, hogy melyik művével szerepel Georgius HORNIUS (1620—1670), a leydeni egyetemen a történelem és a földrajz presbiteriánus beállítottságú tanára. BETHLEN Miklós nagy szeretettel emlékezik meg erről a professzorról.²⁹

SZENCZI MOLNÁR Albert kolozsvári tanár korában, 1630-ban fordította le a *Discursus de summo bono* című könyvet, amelyről a címlapon azt írja, hogy „az bibliai és világi sokféle históriáért és példákért olvasásra kedves és hasznos”. A művet latinul Josquinus BETULEIUS adta ki Hannoverben 1609-ben, de ismeretes egy lőcsei latin nyelvű kiadása is még 1630 előttről. Ennek a munkának valamelyik latin, esetleg magyar változata van a „Summum Bonum” megjelölés mögött.³⁰

A XVII. század elejének népszerű irodalmi alkotása volt Antonio de GUEVARA cadizi püspök *Horologium principum*, vagyis a *Fejedelmeknek serkentő órája azaz Marcus Aurelius császárnak életéről* írt könyve, amelyet jegyzékünk is megemlít „Marcus Aurelius” neve alatt. A szerző érdekes történeteiben a hajdani római császár életéhez kapcsolva pedagógiai szándékkal fejtegette a kor úri illemszabályait, de egyben a kor szépirodalmi igényeinek is eleget kívánt tenni. Igen sok szórakoztató, olvasmányos részlet, novella, mese, levél található benne. A három könyvből álló mű második része már 1610-ben megjelent magyarul, I. RÁKÓCZI György fejedelem kívánságára készült el a többi rész magyar fordítása 1628-ban.³¹

A felsorolt klasszikus latin és görög auktorok közül soknak a nevével, művével találkozunk APÁCZAI írásaiban mint ajánlott tananyaggal. Kezünkben van a VERGILIUS

²³ RMK II. 866.

²⁴ Nagybányán 1669-ben „*Slejdanus de quattuor summis imperiis*” címen szerepel ez a mű. (MORVAY Győző: *Két nagybányai régi könyvtár*. Magy. Könyvszle. 1896. 38. l.)

²⁵ Így szerepel 1653-ban Marosvásárhelyen. (KONCZ József: *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodái könyvtár ismertetése*. Magy. Könyvszle. 1879. 215. l.)

²⁶ HERPEI János: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. Magy. Könyvszle. 1959. 84. l.

²⁷ Pl. *De magistratibus et officiis Romanorum a Republica Romana* című leydeni, 1629-ben kiadott kötetben. (MTA Könyvtára, Tört. O. 7405.)

²⁸ FIRMIN DIDOT-HOEFER: *Nouvelle biographie générale*. Paris, 1862. 728. l. Nagy-bányán is megvolt: „*Johannis Ravisii Textoris Epitheta*” (MORVAY: I. m. 160. l.)

²⁹ *Önéletírása*. Id. kiad. I. köt. 187. l.

³⁰ RMK I. 594.

³¹ RMK I. 421., 566. — Vö. BÁN: I. m. 77—78. l., Irodalomtörténet. 1958. 360—373. l.

könyv,³² ez tartalmazza jegyzékünket. CICERO³³ három kötete szerepel: egy beszédgyűjtemény, egy filozófiai szemelvénytöredék és egy közelebről meg nem jelölt, csak a szerző nevével feljegyzett mű.³⁴ OVIDIUSTól megtaláljuk a *Metamorphoset* és egy külön kötetet bizonyára költeményekkel.³⁵ Ugyanígy lehetett HORATIUS és CLAUDIANUS verses-könyve is.³⁶ A poétika és retorika tanulása közben volt szükség olyan szöveggyűjteményekre, mint a *Flores poeticales*, a [*Liber*] *phrasium poeticalium*³⁷ és az *Orationes panegyricae*.

De megtaláljuk AESOPUS fabuláit is éppen úgy, mint a CATO neve alatt ismert *Versus sententiales* distichonjait,³⁸ vagy a SENECA szövegeiből válogatott *Flores szemelvényeit*³⁹ és a „Rotterdami Rézman”-nak magyarított ERASMUS „bölcse” mondásait a *Sententialis*-ban.⁴⁰ Jegyzékünk „*Epistolis conficiendis*” neve is valószínűleg ERASMUS *De epistolis conscribendis* című levelezés-példatárát vagy valamelyik változatát rejti.

³² Latin költő tanulmányozására elsősül „*Vergilius Georgicáját ajánlanám* — írta APÁCZAI —, mert e költeményben az író egyrészt kiváló költőnek, másrészt kiváló filozófusnak, ti. fizikusnak és asztronómusnak bizonyul.” (*De studio sapientiae*. APÁCZAI: I. m. 138. l.)

³³ A tanár a harmadik fokozaton „minden héten egy oratiót declamáltasson kívülkel közüllök Ciceróból vagy Quinilianusból, amíg tizre nem telik.” (*Enc. X. rész, XXXII. 6/3.*)

³⁴ Olyan kötet lehet ez, mint amelyen Nagybányán volt található „*Ciceronis Philosophica*” címmel (MORVAY: I. m. 32. l.), amely a *De amicitia*, a *De officiis* és a *De senectute* műveket tartalmazta. Latin prózairó tanulmányozására elsőnek „*en Cicerónak, A kötelességek című könyvét ajánlanám* — írja APÁCZAI — tekintettel a római ékesszólás fejköltéjére és a benne foglalt igen fontos tudnivalókra.” (*De studio sapientiae*. APÁCZAI: I. m. 138. l.) A tanító a második csoport diákjainak „adja a Ciceró könyvét, *De officiis* kezébe, és azt éppen exponáltassa által, az exponáltatot (tat) ismét újjólág deákra fordítsa. Ennek utánna hasonlóképpen a *Virgilius Georgicát*.” (*Enc. X. rész, XXXII. 5/2.*)

³⁵ A szónoki beszéd megtanulása „végbemenvén, olvassák *Virgiliust* s *Ovidiust* mindaddig, míg verseket szépeket tudnak írni” a tanulók. (*Enc. X. rész, XXXII. 6/4.*) a *De studio sapientiae*-ben OVIDIUS *Fasti*ját és a *Metamorphoset* (APÁCZAI: I. m. 145. l.), a *Philosophia naturalis*-ban pedig a *Georgicont* és a *Metamorphoset* ajánlja APÁCZAI (BÁN: I. m. 532. l.).

³⁶ Claudius CLAUDIANUS római költő, a IV—V. század fordulóján élt. REVICZKY János könyvtárában pl. „*Claudiani poemata*”. (Magy. Könyvszle. 1905. 257. l.)

³⁷ A kéziratban „*Prasium*” van. Analógiák a helyesbítésre: Nagybányán: „*Sylva vocabulorum et phrasium*” (MORVAY: I. m. 30. l.), „*Phrases latinae*” (uo. 38. l.), „*Phrases et sententiae Corneliū Nepotii*” (uo. 49. l.).

³⁸ Sok magyarországi kiadása látott napvilágot „*Disticha de moribus, quae vulgo inscribitur Cato*” címmel latin vagy latin—magyar változatban. Egyik kiadás magyar címe: „*Igen szép könyvecske, mely nevezetik Catonak, ki tanít ez közönséges életben kinek-kinek életét és erkölcsét hogy kelljen eszessen szabni és hordozni.*” (RMK I. 239.)

³⁹ Eleinte ERASMUS nevével jelent meg: „*Flores Lucii Annaei Senecae . . . selectae ex omnibus illius operibus per D. Erasmum*”. Egy lőcsei 1660-i kiadás címe: „*Seneca Christianus id est Flores Christiani, ex Annaei Senecae Epistolis collecti.*” (RMK II. 953.) Magyar fordítása is volt KÉRI Sámueltól (Bécs, 1654): „*Kereszttyén Seneca, azaz Lucius Annaeus Seneca leveleiből készítettett . . . Kereszttyéni Virágok*”. (RMK I. 882.) A nagybányai iskola leltárában: „*Flores Senecae*” (THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*. Nagybánya, 1905. 159. l.) TURÓCZI-TROSTLER József: *Kereszttyén Seneca*. Egyet. philol. Közl. 1937. *Magyar irodalom, világirodalom*. Bp. 1961. 2. köt. 156—218. l.

⁴⁰ Ugyancsak számtalan kiadásban jelent meg a Rotterdami ERASMUS összeállította *Dicta Sapientum* vagyis Az Görög Országbeli bölcseknek szép jeles mondásai, mellic az embert életiben és erkölcsiében való maga viselisire intik és tanítják (RMK I. 237.). Rotterdami „Rézman”: RMK I. 563.

A történetírók közül SULPICIUS SEVERUS,⁴¹ FLORUS,⁴² CURTIUS,⁴³ JUSTINUS,⁴⁴ TACITUS nevével találkozunk, de szerepel még SABINUS jogkönyve⁴⁵ és PLINIUS híres természettudományi munkája, a *Historia naturalis* is.⁴⁶

Két görög szerző valószínűleg görög nyelvű kiadásban szerepelt. A szofista APHTONIUS (a III—IV. század fordulóján élt) tankönyve „protogymnasmaton”-okat, retorikai gyakorlatokat tartalmazott.⁴⁷ PAUSANIAS görög utazó 160—174 között írt *περὶ ἡγεσις τῆς Ἑλλάδος* című mitológiai-régiségtani-történeti művét APÁCZAI is felhasználta az *Enciklopédia* IX. fejezetében, az elmúlt korok történelmével foglalkozó részben.

Megvolt Ambrosius CALEPINUS több nyelvű szótára,⁴⁸ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs 1590 óta sok kiadásban megjelentetett latin—magyar *Nomenclaturája*,⁴⁹ és természetesen tekintélyes helyet foglalt el a *Cathechesis*,⁵⁰ valamint a két kötet *Biblia*, egyik latin másik magyar nyelven.⁵¹

Néhány esetben nem sikerült megállapítani, hogy milyen szerzőt vagy milyen művet takar a név. A „Graecirus” vagy „Groecirus” szó talán Jakob GRETSEF vagy GRETSEBUS (1562—1625) német jezsuitát idézi, akinek 1593-i *Rudimenta linguae Graecae* című görög nyelvtana több tucat kiadást ért meg, néhányat itthon is, az utolsó 1887-ben

⁴¹ SULPICIUS SEVERUS keresztény történetíró (kb. 365—420). Műve: *Chronicorum libri duo*, amelyben 400-ig tárgyalta a zsidóság és a kereszténység történetét. Erdemes összevetni jegyzékünk könyveivel APÁCZAI középfokú latintanítási módszerét: „... tárgyalnám először Sulpicius Severus szent történetkönyvét, azután Cicero válogatott leveleit, vagy pedig aranyigazságú könyvét, A kötelességekről, majd néhány beszédét, harmadiknak pedig Vergíliust, Horáciust, Terentiust és Ovidius válogatott műveit” — írta az *Enciklopédia* előszavában.

⁴² Lucius Annaeus FLORUS 120 körül írta meg AUGUSTUS haláláig terjedően a rómaiak történetét.

⁴³ Quintus CURTIUS Rufus római történetíró műve a CLAUDIUS (41—54) alatt írt *Historia Alexandri Magni*. HÁPORTONI FORRÓ Pál 1619-i fordításának a címe: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak Macedónok királyának viseltetett dolgairól irattatott históriája*. (RMK I. 485.)

⁴⁴ Marcus Junianus JUSTINUS római történetíró a III. században. APÁCZAI 1659-ben Kolozsváron egy ALTHUSIUS-könyvért három latin auktor adott: egy JUSTINUST, egy CURTIUST és egy SALLUSTIUST. (HEREPEI: *I. m.* 80. l.)

⁴⁵ Massurius SABINUS római jogtudós, TIBERIUS (14—37) idején írta három könyvből álló művét *De iure civili* címmel.

⁴⁶ Nyilvánvalóan ezt a művet fedi jegyzékünk „*Historia totius mundi*” megjelölése. Caius PLINIUS Secundus (23—79) természettudományos művét „*Historia mundi*” címmel is említik az egykori katalógusok, pl. Nagybányán 1669-ben: „*Plinii tomus* 1. 2. 3. *Historiarum mundi*” (MORVAY: *I. m.* 28. l.); egy 1608-i leltárban: „C. Plinii Secundi *Historiae mundi*” (VERESS Endre: *Báthory András püspök könyvtára*. Magy. Könyvszle. 1905. 13. l.); Sárospatakon „*Plinii Secundi Historia mundi cum notis Harduini*” (KONCZ: *I. m.* 220. l.)

⁴⁷ BÁN: *I. m.* 306. l.

⁴⁸ Ambrosius CALEPINUS (1435—1511) *Dictionarium* 1502-ben jelent meg első ízben. Egy 1585-i lyoni kiadásban szerepel először magyar nyelvű rész. APÁCZAI 1651. május 24-én vett magának egy kilenc nyelvű CALEPINUS-szótárt, ebben azonban nem volt magyar szöveg. (HEREPEI: *I. m.* 81. l.)

⁴⁹ *Nomenclatura seu Dictionarium Latino—ungaricum*. RMK I. 233., 254., 269. 291., 380., 489., 587.

⁵⁰ Az erdélyi kálvinista iskolákban általában magyar—latin katekizmus volt használatban, amely egyben a nyelvgyakorlás céljaira is szolgált. Ilyen jelent meg Gyulafehérváron az 1639., 1643., 1647. években, Kolozsváron 1671-ben (RMK I. 691., 739., 790., 1112.).

⁵¹ KÁROLYI Gáspár magyarra fordított bibliája ez, amelyet 1590 óta számtalanszor nyomtattak újra. Nagybányán szerepel egy „*Biblia Vngarica Varadina*”. (MORVAY: *I. m.* 21. l.)

jelent meg. A furcsa „Sytioninus” alak nem valószínű, hogy SÜETONIUST fedji, a hiányos „Sebastianus” pedig kevés az azonosításra.⁵²

Utoljára maradt a könyvjegyzék egyik legérdekesebb kifejezése: „Johannes Curi (vagy Czeri) a” — így jelenik meg a felsorolásban. Talán nem tévedünk, ha a névben APÁCZAI nevét sejtjük, a műben pedig az *Enciklopédiát*. A CSERE, illetőleg CSERI név írása — tudjuk — APÁCZAI életében is nagy változatosságot mutatott. Nevét kolozsvári professzorsága idejétől kezdve írja CHERI-CHERI-CSERI alakban. Jegyzékünkben a kezdő *C* után következő *u* az *s* és az *e* deformálódásából keletkezhetett, de ez az *u* olvasható *ze*-nek is. A nevek sorrendje itt megegyezik a korabeli használattal. PORCSALMI András például, APÁCZAI egykori kolozsvári tanára, majd tanártársa így írta 1661-ben: „Joh. Cheri Apaci.”⁵³ A könyvünkben levő felsorolás egyik szerzőjénél sem tették ki a keresztnevet, csak ebben az egy esetben. Ez is arra mutat, akárcsak az APÁCZAI név kezdőbetűvel való rövidítése, hogy ismert, közelálló szerzőről lehetett szó.

Végigtekintve a szerzőkön és a címeken, láthatjuk, hogy sokféle, változatos tartalmú, több haladószellemű művet tartottak számon DÁNIEL Lőrinc értékes könyvtárban. Hazai viszonyaink között korszerű műveltséget adó iskola volt a kolozsvári, ha ott 1670—1680 között e könyvek alapján folyt a tanítás. APÁCZAI utódai: TOLNAI István és PATAKI István követték nagy elődjük példáját: „az Erdélyben új, de világi életre legszükségesebb és főmber gyermekének kívánt legillendőbb és gyönyörűsebb tudományokat”⁵⁴ tanították.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Exlibris-adatok a XIX. századi olvasótársaságok és kölcsönkönyvtárak történetéhez.

II. JÓZSEF császár rendelete, amellyel hazánkban is kötelezővé tette a német nyelv hivatalos használatát a közigazgatásban és oktatásban, megértette a nemzetet, hogy legnagyobb kincse és fennmaradásának alapja nemzeti nyelve. Megindult tehát a küzdelem a magyar nyelv saját hazájában való érvényesüléséért és egyben a nemzet „tsinosodásáért”. Tudatában lévén annak, hogy a műveltség és a nyelv terjesztője mindenekelőtt az olvasás, egymásután keletkeztek olvasótársaságok és kölcsönkönyvtárak. Bár a kutatás az utóbbi időben — különösen e lap hasábjain — ez irányban is nagy lendületet vett, mégis vajmi kevés az, amit róluk tudunk. Amit tudunk is, jórészt a korabeli lapok szűkszavú közléseiből ismerjük. Különösen PÉCZELI József buzgólkodott magyar olvasótársaságok és magyar nyelvű kölcsönkönyvtárak létesítése körül és lapjában, a *Mindenek Gyűjteményben* többször közölt híreket a győri MÜLLER-féle olvasó kabinetról és másokat is buzdított ilyenek felállítására.

Már a XVIII. században is voltak kölcsönkönyvtárak hazánkban. A bécsi kormány azonban gyanúsnak találta őket a felvilágosodás, a nemzeti törekvések és a magyar nyelv terjesztésében, ezért 1799-ben az ország valamennyi olvasótársaságát és kölcsönkönyvtárát betiltotta, és csak 1811-től engedélyezett újra ilyeneket.

Sok olvasó-társaságnak ma már a létezéséről sem igen tudunk. Nem lesz érdektelen tehát, ha történetükhöz néhány exlibris-adattal is hozzájárulunk.

A közölt könyvjegyek mind a XIX. századból valók. Sokszor igen nehéz korukat pontosabban meghatározni, mert sok közülük kisé vidéki nyomdáknak készült, amelyek

⁵² Nagybányán volt egy „Opus grammaticum Sebastiani” elnevezésű könyv. (MORVAY: *I. m.* 28. l.)

⁵³ BÀN: *I. m.* 27. l. Itt köszönöm meg BÀN Imre segítségét és tanácsait az egyes művek azonosításával kapcsolatban.

⁵⁴ *Önéletrása*. Id. kiad. 1. köt. 165. l.

betűkészletüket nem, vagy csak nagy időközökben újították meg. A pontosabb kormeghatározás így a későbbi kutatás feladata.

Nyelvüket tekintve sok a német nyelvű, ami érthető is, hiszen városaink polgársága nagyrészt még német anyanyelvű volt. Egyedül az Alapítványi Hölgyek könyvtára használt francia nyelvű könyvjegyet könyvei megjelölésére. A körülmények természetében rejlett, hogy ezen idegen nyelvű könyvjeggyel ellátott könyvtárak könyvállománya is idegen nyelvű volt, és csak a magyar könyvek szaporodásával és a magyar nyelv terjedésével arányosan szereztek be mind több és több magyar nyelvű irodalmi terméket is.

A felsorolt könyvjegyek mind egyszerű nyomdatermékek. Legtöbbször még a kis nyomdai díszekből szedett keretet is nélkülözzük rajtuk. Vagy csak a tulajdonos nevét tüntetik fel, vagy — elég gyakran — kölcsönzési feltételeket, szabályokat is tartalmaznak. Ezek megszabják, hogy aki a kikölcsönzött könyvet megrongálja, bepiszkolja vagy elveszti, árát megtéríteni köteles, és ha a könyvet valaki a kölcsönzési időn túl is magánál tarja, az olvasási díjat a visszaadás napjáig kifizetni tartozik stb.

Az olvasótársaságok közé sorozhatjuk azon közületeket is, amelyeknek könyvtárából a tagok könyveket, folyóiratokat kölcsönözhetnek ki. Ezeket is itt fogjuk tárgyalni.

1820 körül készülhetett a Kolozsvári Olvasó-társaság könyvjegye: 26 × 30 mm átmérőjű körben, amit egy körvonal zár be, piros nyomással következő szöveg olvasható: „A: K: / olv. Társa- / ság.”¹

1830 körüli a Somogyvármegyei Olvasó Társaság könyvjegye: 22 × 42 mm nagyságú, lecsapottsarkú téglány alakú vonallal bezárt térben „T. N. Somogy / Vármegye olvasó / Társaságáé”.²

Pest háziezredének, a 32. gyalogezrednek ESTERHÁZY Miklós ezredtulajdonos idejéből³ két könyvjegyet is ismerjük. Az első 1820, a második 1830 körüli időből. A korábbi 70 × 108 mm nagyságú két vastag vonal közé szedett kis nyomdadíszes keret tükreben 4 soros szöveget tartalmaz: „BÜCHERSAMMLUNG / des / Kais: Königl. 32.ten L. I. Regiments / Fürst Esterházy” (utolsó sor kurzív betűkkel).

Úgy látszik, az ezred könyvtárából több könyv eltűnhetett, mert rövidesen másikat készíttettek, ami már az olvasási szabályokat is feltünteti. Hogy az újabb könyvjegyre nem azért volt szükség, mert a korábbi már elfogyott, hanem a könyvek elkallódása, mutatja az a körülmény, hogy a későbbi könyvjegyet a korábbi fölé ragasztották be. Az utóbbi könyvjegy egyszerű kis díszekből álló 93 × 113 mm keretben az elsővel megegyező szöveg után 10 sorban a kölcsönzési feltételekről tudósít.⁴

Az Alapítványi Hölgyek pesti könyvtárának könyvjegye is két változatban ismeretes. Az első mintegy 1835 körüli: 26 × 47 mm vonalkeretben 5 sor: „Bibliothèque d'oeuvres choisies / Propriété des dames fondatrices. / Deposées chez la Comtesse Györy / Schöne Gasse Nr. 2. / et mises en circulation par elle.”

¹ PASTINSZKY Miklós gyűjteménye. Kolozsvárt volt a „főasszonyságok”-nak is olvasótársaságuk, amely 1839-ben alakult. (SZEMZŐ Piroska: *A kolozsvári főasszonyságok könyvtára 100 évvel ezelőtt*. Magy. Könyvszle. 1940. 171—172. l.) John PAGET pedig 1835-ben Kolozsvárt jó kölcsönkönyvtárat talált, amelyben SCOTT, BYRON, BULWER, MARRIAT művei is megtalálhatók voltak. (Idézi: TONELLI Sándor: *Nagyapáink Pest-Budája*. Bp. 1944. 145. l.)

² NYIREŐ István gyűjteménye. Kaposvárott 1828-ban alakult meg FESTETICH László támogatásával az olvasótársaság és az alapszabályokat is kinyomtatták. (JAKAB Géza—NÉMETH László: *Országos Nemzeti Könyvtár-éptető mozgalom a reformkor elején Zalában*. Magy. Könyvszle. 1958. 268. l.)

³ ESTERHÁZY Miklós tábornok 1802 és 1833 között volt a 32. gyalogezred tulajdonosa. Maga az ezred törzse ekkor Olaszországban állomásozott, csak hadkiegészítője volt Pesten. (TINÓDI VARGA Sándor: *A cs. és kir. 32. gyalogezred története*. Bp. é. n. 56. l.) Valószínű, hogy a könyvtárat is ESTERHÁZY alapította, aki sokat költött ezredére.

⁴ Az első antikváriumi forgalomban, a második saját gyűjteményemben.

Jóval későbbi második könyvjegyük, 27×47 mm kettős vonal bezárta térben majdnem azonos szöveggel: „Bibliothèque d'oeuvres choisies / Propriété des dames fondatrices / Deposées chez la Comtesse Györy / IV. szép-utca Nr. 4 / Et mises en circulation par elle.”⁵

40×63 mm meanderszerű nyomdászes szedett keretben 3 sor a Sarkadi Olvasó-egylet 1880 körüli 3 soros könyvjegye: „. könyv száma. / Sarkadi olvasó-egylet. / Kiadható . . . napra.”⁶

Múlt századi még a Kecskeméti Kaszinó 28×45 mm nagyságú könyvjegye is.

A tulajdonképpeni kölcsonkönyvtárakat vagy könyvárusok vagy könyvkötők alapították. Legkorábbi a temesvári Klapka-féle kölcsonkönyvtár könyvjegye az 1820—30 közti időből. Nyomdászes 51×74 mm nagyságú keretben, amit fent közepen az osztrák kétfejú sas szakít meg, 6 sor gót betűs szöveg: „K. K. priv'l. / öffentliche Leihbibliothek / des / Joseph Klapka / in / Temeswar.” Szabadságharcunk dicső tábornokának édesatyja felesége révén nyomdát is örökölt, és a könyvjegy is saját nyomdájának terméke.⁷

BURIÁN Pál (1790—1860) 1819-ben költözött Kolozsvárra és nyitott antikváriumot. Mint PETŐFI barátjához illik, kölcsonkönyvtárát is magyar nyelvű könyvjeggyel látta el: 42×79 mm nyomdászes keret tükrében 4 sor: „Kolo'svári Könyváros / BURIÁN PÁL / Kölcsonöző Könyvtárából / Szám Kötet.”⁸

HARTIG Gusztáv kassai kölcsonkönyvtárát egy 1840 körüli könyvjegy jelzi. Vékony vonal keretelte téglány térben / 29×62 mm / következő szöveg: „Concessionirte / Leihbibliothek / des / GUSTAV / HARTIG / in / Kaschau.”⁹

Valamivel későbbi egy másik kassai könyvjegy. Vastag vonallal bezárt 28×45 mm térben „Leihbibliothek / von / Jos. Gust. Werfer / in / Kaschau.”¹⁰

SIEGLER Antal komáromi kölcsonkönyvtára is német nyelvű könyvjegyet használt. Minden keret nélkül 4 nyomtatott sor: „Leihbibliothek / des / Anton Siegler / in Comorn.”¹¹ (16×32 mm kb. 1850—60.)

Még egy komáromi kölcsonkönyvtárt ad hírül könyvjegye: 25×53 mm, meanderszerű díszes, szedett keretben mintegy 1870-ben nyomtatott szöveg: „Komárom, (MERKL ALAJOS”) kölcsonkönyvtárából.”¹²

LEHOTZKY János Szatmáron tartott fenn kölcsonkönyvtárát. Ennek könyvjegye 16×37 mm, kettős vonal keretelte téglányban: „LEHOTZKY JÁNOS / kölcsonkönyvtárából / Szatmáron.” 1850—60 között készülhetett.¹³

⁵ Mindkettő NYIREŐ gyűjteménye. GYÖRY Ferencné ZICHY Teréz csillagkeresztes hölgy (†1821) halála után leánya GYÖRY Teréz (1836-tól WALDECK-BOOS Ferencné) csillagkeresztes hölgy lehetett a könyvtár kezelője.

⁶ ARADY gyűjteménye.

⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban. Vö. SIKLÓSSY László: *Az exlibris Magyarországon és a külföldön*. A Gyűjtő különszáma. Bp. 1913. 22—23. l. (Repr. uo. 24. l.) és Uő: *Gyorskocsin Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 98. l.

⁸ NYIREŐ gyűjteménye.

⁹ Uo.

¹⁰ PASTINSZKY gyűjteménye.

¹¹ NYIREŐ gyűjteménye. Feltűnő, hogy Komáromban, ahol PÉCZELI oly sokat buzgólkodott magyar nyelvű olvasótársaságok létesítése körül, még később is német nyelvű könyvjegyet találunk. Feltehető, hogy a kölcsonkönyvtár anyaga is túlnyomó részben német művekből állott.

¹² Az Országos Széchényi Könyvtárban.

¹³ PASTINSZKY gyűjteménye. Azonos a szatmárnémeti kölcsonkönyvtárral, amely 1854-ben nyílt meg? (NAGYDIÓSI Gézáne: *Egy kölcsonkönyvtár és fiókja 100 évvel ezelőtt*. Magy. Könyvszle. 1959. 98. l.) LEHOTZKY Jánosnak volt könyvkereskedői signetje is, igen hasonló az előbbihez: 11×31 mm hullámos vonal keretelte térben: „Lehotzky János könyv-, mű-, hangjegy- / és papírkereskedéséből / Szatmáron.”

BÜCHERSAMMLUNG
des
Kais. Königl: 32.ten L. I. Regiments
Fürst Esterházy

N. B. Nach denen für diese Büchersammlung bestehenden Festsetzungen ist derjenige, welcher die Empfangsquittung unterschreibt, verpflichtet, jedes ihm ausgefolgte Werk in ganz wohl erhaltenen Zustand wieder zurückzustellen, so wie auch in Verlust gerathene Werke und Gegenstände der Büchersammlung sogleich zu ersetzen.

Länger als acht Tage darf kein Werk in denen Händen einer Person bleiben. Werke ausserhalb des Ortes, wo die Büchersammlung ist, so wie an Personen, die kein Mitglied des Regiments sind, dann Landkarten und Wörterbücher überhaupt, dürfen nur auf Anweisung des Regiments Commandanten ausgefolgt werden.

Bibliothèque d'oeuvres choisies
Propriété des dames fondatrices
Déposées chez la Comtesse Györy
IV szép-utca Nr. 4.
Et mises en circulation par elle

268 könyv száma.
Sarkadi olvasó-egylet.
Kiadható napra:

Concessionaire
des
GUSTAV HARTIG
in
Kaschau.

Kolozsvári Könyvtáros
BURIAN PÁL
Holtanőző Könyvtarából
Szám. Kötet.

LEHOTZKY JANOS
kolozsvári Könyvtarából
Szathmáron.

A LITASSY Testvérek jászberényi kölcsönkönyvtárának a könyvjegye mintegy 1870—80 körüli. Udvarias hangja miatt megérdemli, hogy egész terjedelmében közöljük. Minden keretelés nélkül 74×72 mm nagyságú szöveg: „Litassy testvérek / kölcsönkönyvtára / Jászberényben. / Kölcsönkönyvtárunkat egészen / új művekből állítottuk fel; kér- / jük tehát művelt olvasóinkat a / kivett könyvek tisztán tartására, / mert elrontva vagy megcsonkítva / visszaadott művek teljes árát va- / gyunk kénytelenek kérni.” A szöveg alatt egy lezáró vonal látható.¹⁴

1880 körüli lehet egy lévai kölcsönkönyvtár könyvjegye is. Minden keretelés nélküli 54×72 mm szöveg: „NYITRAI és TÁRSA / kölcsönkönyvtárából Léván, / szám kötet.” Alatta 11 sor figyelmeztetés az olvasó számára.¹⁵

L. BÁNYAY Béla (talán nagyváradi?) könyvjegye is ezidőben készülhetett: 65×56 mm nagyságú keret nélküli nyomat: „L. BÁNYAI BÉLA / kölcsönkönyvtárából. / Figyelmeztetés:” (11 sorban).¹⁶

A vidék után nézzünk körül Budapesten is. A BENDINER-féle kölcsönkönyvtárnak 2 könyvjegye is volt. A korábbi is már 1872 után készülhetett, mert a három város egyesítését Budapest néven az 1872. évi 36. t. c. mondotta ki. A könyvjegye szövege mégis német nyelvű, s 54×71 mm nagyságban 14 sor szöveget tartalmaz minden keret nélkül: „ROSA BENDINER's / öffentliche / Leihbibliothek / Budapest, / Leopoldstädter Kirchenbazar, Gewölb Nr. 6.” Alatta kis záróvonallal elválasztva 9 sor a kölcsönzési szabályokkal.

Második könyvjegye valamivel későbbi. A 44×62 mm keret nélküli szöveg majdnem betűszerint azonos az előbbiével, de itt már az olvasóhoz intézett figyelmeztetés elmaradt: „ROSA BENDINER's / öffentliche / Leihbibliothek / BUDAPEST, / Leopoldstädter Kirchenbazar, Gewölb 6.” Alul kis nyomdai záródísz.¹⁷

1880 körüli HARTIG A. J. kölcsönkönyvtárának könyvjegye: 41×62 mm vastag vonallal bezárt tér tükrében „A. J. HARTIG's / Leihbibliothek / alte Postgasse N° 14 / BUDAPEST. / Auf sorgfältige Behandlung der / Bücher wird höflichst gebeten.” (Utolsó két sor kurzív).¹⁸

Még egy budapesti könyvjegye ismeretes a kilencvenes évekből: „MANDEL / ezelőtt LAFITE EMIL / kölcsönkönyvtára / BUDAPEST / VI. Andrassy-út 33. sz.”¹⁹

Természetesen nem minden kölcsönkönyvtárunknak volt nyomtatott könyvjegye. Sokan gumi-bélyegzőt használtak könyveik megjelölésére. Így 1870—80 között CSIKI Lajos is.²⁰ Még a LAUFFER-féle kölcsönkönyvtárnak is gumi-bélyegzője volt.²¹

Végül teljesség kedvéért még egy könyvárus exlibrisét említjük meg. KORN Fülöp (+ 1886), akinek 1835 és 1848 között volt Pozsonyban antikváriuma, magyar nyelvű könyvgyűjteménye számára készítettett könyvjegyet. Egyforma díszekből álló 38×61

¹⁴ PASTINSZKY gyűjteménye.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Mindkettő uo.

¹⁸ Antikváriumi forgalomban.

¹⁹ Uo.

²⁰ PASTINSZKY gyűjtemény. 16×38 mm 3 soros szöveg keret nélkül: „CSIKI LAJOS (kölcsön-könyvtára) MAROS-VÁSÁRHELYTT.”

²¹ Ez már minden valószínűség szerint 1900 utáni. LAUFFERnél annál feltűnőbb a nyomtatott könyvjegye hiánya, mert a könyvesboltnak, amely előbb LAUFFER & STOLÉ, utóbb LAUFFER Testvérek név alatt működött, mindkét korszakából volt bőbeszédű nyomtatott címkéje, előbb (1856) LANDERER és HECKENAST, később pedig (1866) BARTALITS E. nyomdájából. Ezeket felsorolja a kereskedésben kapható cikkeket (könyvek, térképek, atlaszok, földgömbök, olajnyomatok, fényképek stb.) és katalógusait, prospektusait ingyen felajánlja az érdeklődőknek.

mm kettős szedett keret tükrében 4 sor: „Ex /Bibliotheca Hungarica/ Philippi Korn, Librarii posoniensis.”²²

A XIX. század olvasótársaságainak és kölcsönkönyvtárainak eddig ismert könyvjegyeit soroltuk fel. Könyvtáraink és antikváriumaink, ha figyelmüket ezen szerény dokumentumokra is kiterjesztik, bizonyára jó néhánnyal növelhetnék még számukat. Hiszen, mint ROMER Flóris megmondotta: „nem vagyunk olyan szegények, mint amilyeneknek magunkat rendesen vallani szoktuk.”²³

ARADY KÁLMÁN

Jegyzetek a Márton József kiadásában megjelent Csokonai-dalokhoz. (A 150 év előtt megjelent Csokonai-versek gyűjteményes kiadásának énekei.) A Bécsben kinyomtatott versgyűjtemény példányai ma ritkák, mindössze néhány köz- és magánkönyvtárban találhatók meg. Míg az 1813-i négy kötet kis tizenkettedrét, a későbbi, 1816-i két kötet kis nyolcadrét alakú. Az 1813-i kiadás 3. kötetének, az *Érzékeny daloknak* a végén a függelékben 7, az *Anakreoni dalokban* pedig 2 CSOKONAI-szövegű éneket publikál MÁRTON József, a magyar irodalom lelkes terjesztője, aki a bécsi egyetemen éveken át a magyar nyelv rendkívüli tanára. (Az 1816-i kiadásból, sajnos, elmaradnak az említett zeneszámok.) MÁRTON Bécsben is visszagondol diákéveire, amelyeket a debreceni kollégiumban tölt. Egy ízben franciaellenes, svájci szabadságdalt is küld CSOKONAINAK az 1802. március 2-án kelt levelében.¹

A CSOKONAI-kiadás függelékében található dalok ugyan aligha csatlakoznak a magyar népdal évezredes hagyományához, érdeklődésünkre mégis számot tarthatnak, mert főleg a nyugati forrásból beszivárgó s nálunk elterjedő osztrák népies dalok emlékét őrzik. Nem tudományos cél lebeg MÁRTON előtt, hanem népszerűsítő indíték, ezért túlnyomóan zongorakiséretes átíratban közli az egykorú énekeket.

A *Lilla* vagy *Érzékeny dalokban* az 1–5. számú énekeket kétsoros zongoraátíratban nyújtja, kiírva a szövegnek egy versszakát is a dallam alatt. Viszont a 6–7. sz. énekek közlése csupán zongorakiséret nélkül, kizárólag szöveggel ellátott énekszöveggel szorítkozik. Az *Anakreoni dalok* 2. kötetében 3 sorba írva, tehát külön énekszöveggel és zongorakisérettel találjuk *A tavaszt* (8) a függelékben, de a *Békaegérharc* invokációszerű verse, a *Felfohászokodás* (9) dallama nem a függelékbe kerül, hanem a verset nyomon követi, szintén 3 sorban közölve. A szóban forgó dalcsoport számait az alábbiakban ismertetjük.

1. *A nap innepen.* Lassú tempójú, nyolc ütemű dal, telve hajlításokkal, a német dal szimmetrikus szerkezetét magára öltve. A szótagszáma: 8, 7, 8, 7. Ennek lassú, kimért tempójú, 2/4-es taktusbeosztású énekét megtaláljuk TÓTH István kiskunfűlőpszállási kántor kéziratos gyűjteményében, akinek éveken át összeírt énekeskönyve az egyik legjelentősebb forrásanyagunk a XIX. század eleji népszerű dalokról.² Gyűjteményének elején, a 2. lapon jegyzi ezt fel az énektár szerkesztője. Mindössze a 3. ütemben akadunk változásra, de ezt sem foghatjuk fel változatnak, hanem inkább lejegyzésbeli elcsúszásnak egy vonallal. Kadenciális záróhangjai: 3,5, 8. Dallammenetében elég hűen követi, de cifrázatokkal ékesítve közli ezt ALMÁSI Sámuel az ötkötetes népdalgyűjteményében, a *Magyar dalokban* (Kolozsvári Egyet. Könyvtár. I. köt. 139. sz. 187. l.), hol még megtalálunk *A pillangóhoz* és *A tavasz* melódiájára is. Újabban még tankönyvbe is bekerül. (SZTANKÓ Béla: *Énekiskola tanítóképző számára.* Bp. 1909. 3. r. 93. l.)

²² Az Országos Széchényi Könyvtárban. *Az Iparművészeti Múzeum Exlibris Kiállításának katalógusa.* Bp. 1903. 257. sz. Repr. SIKLÓSSY: *I. m.* 24. l. Korn tevékenyen részt vett a szabadságharcban.

²³ ROMER Flóris: *Vándorlevelek.* Archaeol. Ért. Régi folyam 13. k.

¹ VARGHA Balázs: *Csokonai emlékek.* Bp. 1960. 565. l.

² TÓTH István: *Áriák és Dalok 1832–1843.* MTA Könyvtára Kézirattárában 5. l.

2. *Szemrehányás*. A 6/8-os ütembeosztású nyugati dallamát eleven saltarello táncritmus járja át. Versében szabályszerűen követik egymást felváltva itt is a 8 és 7 szótagú sorok. Közepén sűrűn találunk áthúzás nélküli előkét, amelyek hosszú előkének értelmezendők. Ez jellegzetesen német dalforma A B A szerkezettel, amelyben az első rész periodizálódik, s a végén „Búra, bajra változnak” szövegre visszaverődik. A kis táncdalocska c-dúr tonalitású, s az első periódus vége modulál a domináns hangnembe. Ennek középrésze végig megmarad g-dúrban, majd átmenet nélkül a kiinduló hangnemben ismétlődik a dallamkezdet.

Szerzője nem ismeretlen, nem más, mint Mathias STIPA, az ismert bécsi dalszerző, akinek melódiájára applikálják CSOKONAI költeményét. Így jelenik ez meg már 1803-ban Bécsben MÁRTON kiadásában PICHLER betűivel. Ebből MÁRTON mintapéldányt is küld CSOKONAINAK.²⁸ Később, a szóban forgó CSOKONAI-versgyűjteményben ismét helyet nyerne páratlan versszakai, ám STIPA nevének feltüntetése nélkül. Feltehető, hogy a rézmetsző felejté el a zeneszerző nevének a kiírását, mert e hanyagság miatt merül fel sok panasz e korban. Dallama népszerűsödik Magyarországon is, s felveszi TÓTH István is már említett énektárába. FARKAS Ferenc nyilván a MÁRTON-féle kiadásból veszi át melódiáját, mert STIPA nevét a FARKAS Ferenc—MOLNÁR Imre kiadványa is elhallgatja. FARKAS dalfüzete is népszerűsítő jellegű, ezért zongorakisérettel is ellátja a másfél évszázados énekeket. (*Énekeljünk Cypríának*. Bp. 1953.)

3. *A pillangóhoz*. HAYDN Józsefnek 1784-ben megjelenik a *Trauergesang* című éneke a XII. *Lieder für das Clavier* c. sorozatában. Ennek első periódusa — amely nem tér vissza a végén — a dominánson, a h-dúr hangnemben végződik. A moll jellegű középrést követi az alaphangnemben való lezáródó szakasz. A 9 és 8 szótagszámú, szabályosan váltakozó sorokra illesztett HAYDN-dallam 1803-ban megjelenik Bécsben az említett *Szemrehányás* énekével együtt, ugyancsak MÁRTON kiadásában, HAYDN nevét is feltüntetve, akinek német textusú dalára applikálja a kiadó a debreceni poéta közkedvelt versét. Jól terjed ez, sűrűn éneklie a sárospataki kántus is.²⁹ Ezért érthető, ha rátalálunk erre számos sárospataki melódiáriumban. Így SZIGETHI VARGA János egykori pataki diák az 1766. számú melódiáriumban közli ennek változatát, sőt az 1759. számú melódiárium még kóruspartitúráját is tartalmazza kéziratában, 9 vonalas kottarendszerben, sajtószerű „sárospataki” paleográfiával (81. l.). Egyébként a teljesség kedvéért megemlítjük az utóbbi melódiárium gazdag CSOKONAI-anyagát. Mert ugyanitt megtaláljuk *Az utolsó szerencsétlenség, Csendes este, Megyek már . . .* dallamait is.

Az 1930-as években *A pillangóhoz* dallamát kis zenekari kísérettel feldolgozza a Zeneművészeti Főiskola néhai zeneszerzés szakos tanára, SIKLÓS Albert is (kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban Ms. Mus. 2063.).

4. *A reményhez*. Eredetileg hangszeres darab, KOSSOVITS József kassai zeneszerző táncszáma, amelyre utólag illesztik a verset. KAZINCZY szerint⁴ „ez énekben mentségére lehet a szegény Csokonainak, hogy ezt a szörnyű hosszúságú schemát a Kossovits . . . muzsikai compositiója miatt választotta, s meglehet, hogy parancsolatja volt, hogy erre írjon. Az ének valóban bájoló . . . Cs. verseit olvasván, azt vélnék, hogy ő ezeket készen mérítette magából.” Kossovits dala népszerű lehetett a korában, még a lipcei *Allgemeine Musikalische Zeitung* is közli kottáját más magyar dalokkal együtt (1816. III. 13. 3.). KRÜCHTEN József megállapítása szerint a dalok beküldője Fusz János, a tolnai születésű kitűnő zeneszerző.⁵ Hangszeres dallama lényegében összetett dalforma, ennek első fele ismétlődik a középrész után, amely párhuzamos dúr hangnemű. Mind az első, mind a második felének főkadenciája 2, amely domináns hangzaton alapul.

²⁸ VARGHA B.: I. m. 573. l.

²⁹ ORBÁN József: *A sárospataki énekar története*. Sárospatak, 1882. 51. l.

⁴ KAZINCZY Ferenc: *Tübingiai pályaművek*. Publ. HEINRICH Gusztáv. Bp. 1916. 166—167. l.

⁵ KRÜCHTEN József: *Fusz János E. hangszerzeményei*. Tud. Gyűjt. 1819. III. l.

Kossovits hangulatos dala annyira megtetszik Csokonainak, hogy az említett versen kívül még egy költeményt ír ugyanebben a mértékben *Oh szegény országunk* címmel, amely nem szerepel CSOKONAINAK HARSÁNYI—GULYÁS-féle összkiadásában, mert GULYÁS József később találja meg a gesztelyi községi levéltárban. A vers valószínűleg PUKY István kézírása.^{5a} Mindkét költemény versformája azonos, szótagszámuk 6,5 : | 8,5 : | 6,5 : |

Alig akad a múlt században dalgyűjtemény, amely kihagyná melódiáját. Már MINDSZENTI Dániel 1832-i kéziratosa dalgyűjteménye is tartalmazza énekét,⁶ sőt korábbi kéziratosa másolatokban is felbukkan a temetési énekek közt „ad notam” jelzéssel. Ez sem maradhat el természetesen a sárospataki kollégiumi énekkar műsoráról. Többek közt tartalmazza ezt a 601. számú sárospataki melódiárium is (47. l.), de más szöveggel, *Ah, hogy nem szégyenl az Ember . . .* textussal élve.

Verbunkos dallama a XIX. század folyamán egyre jobban beivódik a köztudatba, s 1850 óta *Lavotja első szerelme* címmel számtalan gyűjteményben megtalálható.

Ennek a versnek a bűbajos, érzelemdús melódiája belopja magát a szívekbe a legkülönbözőbb vidékeken. Megemlékezik erről DÉRYNÉ is a naplójában. Az 1825-i miskolci vendégszereplésük után a főispán megyeházi szállásának az ablaka felé haladván társulata tagjaival mi mással kedveskedhetett volna, mint a népszerű dallal, a *Földiekkel játszó . . .* zengő soraival. „Amint elkezdtem a dalt, mint egy tündérszóra az egész épület ablakai megvilágosodtak egyszerre. A főispán . . . kihajolt az ablakon, s ott hallgatta végig minden verseit” — írja DÉRYNÉ.⁷

5. *Rózsím sirja felett.* A szóban forgó vers nem a költő eredeti leleménye, hanem műfordítás Mellin de SAINT-GELLAIS-ból. Ez is beletartozik a magyar dalirodalmat előzőlő jambusmelódiák sokaságába. Kerényi György szerint „szerzője ismeretlen . . . Súlytalan kezdetével elárulja a verstanilag művelt szerzőjét”.⁸ Ez sem hiányzik Tóth István nagyértékű kéziratosa énekeskönyvéből. Versének szótagszáma 9, 8, 9, 8, tehát itt is ötödféles és négyes jambusok keverednek. Ez a kis rokokó menüett mindössze 16 ütemes, s mint különlegességet említjük meg az első 3 sorának egyező dallamvégződését, illetve kadenciáját.

Ennek textusát is éneklék Sárospatakon, de — egészen más dallammal. Míg a MÁRTON által közölt dúr-hangnemű, addig a sárospataki kéziratosa dallam moll tonalitású, s gyászalként szerepel 4 szólamú letétben az 1763. számú melódiáriumban (48. sz. 101. l.), de más melódiáriumok is közlik még ugyanezt a dallamot, így az 1766. sz., a FINKEY-féle 1666. sz., a már említett SZIGETHI VARGA János-féle 1764. sz. (73. l.), az 515. sz. (XXI. 23. l.), az 1762. sz. (20. l.).

Jelentőségét nem csorbítja, ha megállapítjuk, hogy egyik dallama sem nemzeti jellegű, hanem a meghonosodott nyugati melódiák számát szaporítja. A MÁRTON-féle gyűjteményből ismert darab ütemelőzője és kis septimes kapaszkodója is erre utal. Az első három sorának kadenciája némi dallamromlásra utal.

6. *Felfogadtam száz meg százszor.* Tulajdonképpen címe: *Az emberiség és a szeretet*, de ez is a vers első soráról ismeretes, akárcsak *A reményhez*, amely *Földiekkel játszó . . .* néven él a köztudatban. Szótagszáma 8, 8, 7, 7, kadenciális záróhangjai 9, 5, 5.

A múlt században, amikor a népdal, a népies műdal, valamint a Nyugatról beözönlő jambus-dal közötti eltérés még nem eléggé világos, a népdalgyűjtemények is szívesen közlik a három ütemű sorokra tagolódo táncszerű dúr-nótáját. A már említett ALMASI-gyűjtemény előkéekkel díszítve jegyzi ezt. (2. köt. 38. sz. 51. l.) Dekolorált válto-

^{5a} GULYÁS József: *Ismeretlen Csokonai-adalékok*. Irod. tört. Közl. 1936. 87—88., 95. l.

⁶ KODÁLY Zoltán: *Magyar zenei folklore 110 év előtt*. Magyarságtudomány, 1943. 3—4. sz.

⁷ DÉRYNÉ Emlékezései. Bp. 1955. 1. köt. 586. l.

⁸ KERÉNYI György: *Egy Csokonai vers két dallama*. Irod. tört. Közl. 1926. 234—237. l.

zatára ráakadunk már MÁTRAY Gábornál (*Magyar Népd. Egy. Gyűjt.* Pest, 1854. 1. köt. 23. sz.), majd BARTALUS Istvánnál teljesebb közlésre. (*M. Népd. Gyűjt.* Bp. 1896. VII. 29. sz.) Mindkét kiadvány gyakorlati célú. Zongorakiséretes, akárcsak az említett FARKAS Ferenc *Énekeljünk Cyprának* c. füzete, amely szintén helyet juttat e bájos rokokó táncdalnak, de kissé elváltoztatva. BARTALUS nyomán P. NAGY átírja férfikarra. (Apollo 392. sz.)

7. *Gyenge rózsabokor*. A vers címe: *Egy vén fának árnyékában*. Tizenkettes szótag-számú sorait csak kétsoros nóta keretezi. E féldallama kupolás jellegű, ezt is közli ALMÁSI énektára (*M. Dalnok*. 2. köt. 39. sz. 51. l.). ALMÁSI lejegyzése összhangzatos moll-ban van, viszont a MÁRTON-féle kiadás a természetes moll felé hajlik, csupán a befejező kadenciában alkalmaz dallamos mollt. Átveszi ezt a KERN Aurél—MOLNÁR Imre szerkesztésében megjelenő *Dalokkert* is, de elváltoztatva dallammenetét, ritmusát, eltüntetve, illetve mérsékelve az eredetiben szereplő III—IV fok közötti jellegzetes bővített másodhangközt. (Bp. 1927. 34. sz.) Az első szakaszvég lehajló dallamívének hanglejtése emlékeztet a század végi népies műdalra, a *Pánlikás kalapomra*, amely ennek moll-reflexe.

8. *A tavasz*. Az *Anakreoni dalok* függelékében van *A tavasz*, amelynek a szövege a költő „pávátolla” babitsi értelemben, hasonlatosan az előbbieken ismertetett *Rózsím sírja felett* című dalszöveghez. *A tavasz* nem más mint KLEIST hasonló című versének fordítása. Az említett ének a XIX. század eleji kitűnő magyar zeneszerzőnek, Fusz Jánosnak zongorakiséretes műdala CSOKONAI műfordítására, amelyben a költő szabadon kezeli s megváltoztatja KLEIST költeményének versformáját is. Az énekszólomat külön sorban közli a kiadvány a zongorakiséret fölött. Nehezen dönthető el a dallam s a szöveg elsősége. Megoszlik a vélemény, hogy melyik a régebbi. „Alighanem más alkalmazza (szövegét) Fusz dallamára” — véli MAJOR Ervin.⁹ Ezzel ellentétben a szöveg korosabb voltát hangsúlyozza MOLNÁR Antal, mert szerinte a dallam készül utólag a versre.¹⁰ Ő egyébként párhuzamosítja dallamívét a *Don Juan* 13. sz. énekével is. Melódiáját is közli a 23. sz. példában, ahol a 3. ütembe becsúszott a sajtóhiba.

A tavasz ritmusa egyébként megegyezik az egyik egyházi népének ritmizálásával.¹¹ Szótagszáma 8, 7, 8, 7, kadenciális záróhangjai: 1, 5, 3, 3. Bár 10 ütemes ének, de a végső két üteme csak ismétléssel bővül, így ez is szimmetrikus tagolódású 8 ütemes periódus. Melódiaképzésében döntő a szerepe az akkordfelbontásnak, ebből alakul ki az 1, 7, 9, sz. üteme.

9. *Felfohászzkodás*. Említhető végül CSOKONAI komikus eposzának, a *Békaegérharc*-nak a dallama a *Felfohászzkodás* énekre, zongorakisérettel ellátva. Az osztrák hangszeres táncritmusra fogant descendens dallama a sorkezdő daktikus figurától eltekintve jól keveri az anapestusi ritmusképleteket. Ez is korán népszerű lesz. TÓTH István kiskunfűlőpszállási kántor, aki 1832 és 1843 között összeírja az általa kedvelt dalokat, nem feledkezik el a *Mig elkezdeném éneke*m szöveggel induló szép melódiájáról sem. A számos, általa lejegyzett CSOKONAI-szövegű melódia közt szerepel a *Békaegérharc* hagyományos éneke is, amely azóta többször kiadásra kerül. Így többek közt közli KERN—MOLNÁR a *Magyarság* 1926. 1. 3. számában. MOLNÁR Antal „osztrák polkaszerű dallam”-nak véli.¹² BARTHA Dénes a *Jön Napoleon hadával* kezdetű éneket analogizálja ezzel, s tágabb értelemben variánsnak számítható rokondallamnak tekinti a PÁLÓCZI HORVÁTH saját versére szerzett régi német rokokó dallamot.¹³ Az említett melódiát azonban változatként nem fogadja el MAJOR Ervin.¹⁴ A vers szótagszáma 8, 7, 8, 7, 8, 8, 7, 7. Kadenciális záróhangjai: 1, 1, 3. A dallam első fele pontosan ismétlődik a második versorra, tehát formája

⁹ Szerkesztő megj. Zenei Szle. 1927. 9—10. sz. 52. l.

¹⁰ MOLNÁR Antal: *Nyugati magyar dallamok a XVIII. sz. végén!* Zenetudományi tanulmányok 4. köt. Bp. 1955. 116. l.

¹¹ HARMAT—SÍK: Szent vagy Uram. 232. sz.

¹² MOLNÁR Antal: *I. m.* 117. l.

¹³ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Ötátfélszáz énekek*. Bp. 1953. 516. l.

¹⁴ MAJOR Ervin: *Pálóczy Horváth Ádám*. Ethnographia. 1953. 64. évf. 440. l.

A, A, B, C, s a C kissé a B változata, terc hangközzel lejjebb kezdve, ritmusa anapesztusokkal tarkítva.

BARTALUS István, a múlt század jeles zenetudósa a 4. és 5. számú dalt kivéve valamennyit közli és ismerteti, mégpedig a 6. és 7, valamint a 9. számú éneket népdalgyűjteménye kötetében; s az 1., 2., 3., 7. számút, valamint az *anakreoni* kötetben közzétett 8. és 9. számút a *Magyar Orpheus* c. nagyértékű zenetörténeti példatárában.¹⁵ Ezzel BARTALUS jól átmenti a feledésbe merülő értékes dalhagyományunkat.

MÁRTON József a CSOKONAI-versek összkiadásával nagy érdemet szerez irodalmunk területén. Ezen túlmenően jelentősége nem kevésbé fontos a dalirodalom mezején sem. A dallamok szárnyán szétsugárzó CSOKONAI-versanyag másfél évszázad távlatából is megkapó: bepillantást ad énekirodalmunk vaskorszakába, amikor a magyar műdal még küzd a prozódiai nehézségekkel, s sokszor nyugati dallammodell párosul a magyar költeménnyel. Lehet, hogy Jánus-aróú lesz ezáltal a darab, mert a magyar vers nyugatias intonációjú zenére szokken. Ám ez a mozzanat nem egyedülálló jelenség nálunk, hanem XIX. század eleji énekkultúránk jellemző sajátysága.

SONKOLY ISTVÁN

Francia vonatkozású kiadványok és a horthysta cenzúra. A HORTHY-korszak indexein a sok kitűnő magyar író és költő neve mellett az európai irodalom egy-egy kimagasló képviselőjének nevét is megtaláljuk. J. R. BECHER, ARNOLD ZWEIG, BABEL, GORKIJ is szerepel egy-egy művel. Az indexek összeállítói nem feledkeztek meg a francia irodalomról sem. Eddigi adataink szerint mintegy 180 ilyen sajtóterméket tiltottak ki a postai szállításból, illetve koboztak el az országon belül. Közöttük több magyar és idegen nyelvű, Franciaországban megjelent időszaki kiadvány van; sok-sok rölpap. Szerepelnek politikai, ismeretterjesztő és tudományos művek, prózai és verseskötetek magyar szerzőktől, illetve más szerzőktől Franciaországban megjelent könyvek.

A magyar nyelvű, Franciaországban — túlnyomórészt Párizsban — megjelent periodikák általában a párizsi magyar emigráció által kiadott lapok. Csak néhány címet említünk meg közülük: *Előre, Itt az Írás* [*Voici l'Écriture*], *Köztársaság* (DUGOVICH Viktor volt a szerkesztője és KÁROLYI Mihály a lapvezér); több kommunista lap, amelyek a hatóságok félrevezetése céljából időnként más-más címmel jelentek meg: *Ostályharc, Szikra, Proletár*. Az ugyancsak Párizsban megjelent *Szabad Szó* (azelőtt *Igazság és Új igazság*) című lapról a Magyar Párttörténeti Intézet számtalan periratot őriz; szinte minden egyes számára felfigyeltek a horthysta hatóságok.

Több kitiltott önálló politikai kiadvánnyal is találkozunk az indexeken. Ezek közt szerepel MARX *A polgárháború Franciaországban* című, Magyarországon 1919-ben megjelent műve, továbbá MARX *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*; az 1919-i, megsemmisítésre ítélt kiadványok jegyzékén találjuk LAFARGUE: *A tőke vallása* [*La religion du capital*], JAURÈS — LAFARGUE: *A társadalom fejlődésének törvényei* című, szintén 1919-ben megjelent munkáját, KREJCSI Rezső: *Frankel Leó, a párizsi commun magyar vezére* című, 1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott művét, VARJASSY Lajos: *Révolution, bolchévisme, réaction* című, Párizsban, Jouve et Co.-nál megjelent könyvét. 1923-ban tiltották ki az országból LISSAGARAY [*Prosper Olivier*] *Az 1871. évi kommun története* című, Bécsben megjelent könyvét. Henri BARBUSSE-nek Párizsban, 1931-ben, Flammarion-nál megjelent *Russie* című könyvét a megjelenés után azonnal kitiltották, hasonló módon egy másik munkáját is: a *Staline. Un monde nouveau vu à travers un homme* címűt. Ez utóbbit 1936-ban tiltották ki. Két magyar szerző francia nyelvű munkájával is találkozunk az üldözött könyvek listáján: DIENER -DÉNES: *La Hongrie* (Paris, 1927) és FÉNYES [László]: *Le peuple hongrois accuse* (Paris). Az 1933-i kitiltások között találjuk a *Fordítások meg a fegyvereket* című, Párizsban, 1932-ben, a Franciaországi Kezdeményező Bizott-

¹⁵ BARTALUS István: *Magyar Orpheus*. Pest, 1869.

ság által kiadott röplapot. Idetartozik André GIDE: *Retour de l'U.R.S.S.* című munkája is (DÉRY Tibor fordításában jelent meg, a Cserépfalvi könyvkiadónál), amelyet 1937-ben tiltottak ki Magyarországból.

Két nagy francia kommunista egy-egy munkáját is megtaláljuk az indexen. Az egyik Paul VAILLANT-COUTURIER: *Hans ohne Brot* című, Berlinben, a Jugend Internationale kiadásában megjelent műve, a másik Victor SERGE: *16 fusillés* című, Párizsban kiadott munkája.

Ami a tudományos irodalmat illeti, a horthysta cenzorok több érdekes és jelentős munkára figyeltek fel. Az egyik a XVIII. századi francia materialista történész híres könyve: Constantin François VOLNEY: *A romok. Elmélkedések az államok pusztulásáról.* Fordította PALÁSTHY Marcell.

Rövidéletű, de igen jelentős baloldali könyvsorozat indult 1930-ban Párizsban: az ún. *Monde-könyvek*. A sorozat BÖLÖNI György, KÁROLYI Mihály és ARANYOSSY Pál vállalkozása volt. Összesen négy darabja jelent meg, mind a négy nagy hatású írás. Az első Jaroslav HAŠEK: *Infanterist Svejk viszontagságai a nagy háborúban*, amelyet KARIKÁS Frigyes fordított magyarra KATONA Fjodor néven. A második TARASZOV-RODIONOV: *Csokoládé* című regénye ugyancsak KARIKÁS Frigyes fordításában. A harmadik Ernst GLAESER, *A 902-esek* című, BÖLÖNI György fordításában megjelent regénye, a német háborúellenes irodalom egyik legbecesebb alkotása, amelyet Thomas MANN is nagyra értékelt.

A negyedikben: SZILÁGYI András: *Uj pásztor* című, PÓR Bertalan rajzaival illusztrált regényében a marxista irodalomtörténet a tiszta osztályvonal első hazai jelentkezését üdvözölte, a fordulatot a magyar proletárirodalomban. 1932 júniusában a rendőrség kiadta az utasítást, hogy a könyv bárhol található példányait foglalják le, és a terjesztők ellen indítsanak eljárást, mert „alkalmas a gyűlölet felkeltésére, és kimeríti az osztályellenes izgatás bűntettét.” Hiába kobozták el, az *Uj pásztor* eljutott azokhoz, akikhez szölt.

Victor MARGUERITTE három könyvét tiltották ki, illetve kobozták el, mind a francia, mind pedig a magyar nyelvű kiadást: 1923-ban a *Lerbier kisasszony legényélete*, 1920-ban az *Ezeregy éjszaka*, majd 1924-ben az *Élettárs* címűt. A Fővárosi Levéltárban megtalálhatók a reávonatkozó periratok. A vád: „izgatás a házasság intézménye ellen, mivel a nők részére egyenjogúságot követel.”

Itt említjük meg, hogy Octave MIRBEAU *Kinok kertje* című, Budapesten, a Népszava kiadásában megjelent regényének postai szállítását bírói úton tiltották el 1924-ben, elkobozták VERLAINE: *Nők* című, SZABÓ Lőrinc fordításában megjelent verses könyvét és lefoglalták MUSSET: *Gamianijának rézkarcokkal díszített példányait a kézirattal együtt*: ugyanígy D. H. LAWRENCE híres munkájának francia nyelvű kiadását (*L'amant de Lady Chatterley*) Roger CORNAN fordításában.

A párizsi emigráció — ha kevésbé szervezetten is, mint a bécsi és berlini — hatáson harcolt a fehérterror ellen. Kiadványaik közül kitiltották BÖLÖNI Györgyné MÁRKUS Ottilia, KÉMERI Sándor álnéven írt *Szenvedések könyve* című visszaemlékezéseinek francia kiadását (*Sur le chemin des douleurs* Párizs 1929). A könyv első, magyar nyelvű kiadása 1921-ben jelent meg a Bécsi Magyar Kiadónál. Lenyűgöző erejű riport és leleplező vádirat a zalaegerszegi internáló tábor sadista parancsnokai ellen. Az ügyészi vádirat természetesen a magyar állam és a magyar nemzet elleni bűntettéről és kormányzósértésrőbeszél. A könyvet elkobozták, de nem tudták minden példányát megsemmisíteni. Megmaradtak az eredeti — magyar, német, és francia — kiadások. A német nyelvű *Die Kerker von Budapest* című kiadáshoz Henri BARBUSSE írt előszót.

1931-ben közölték a csendőrség hivatalos közlönyében a *Proletár daloskönyv*-nek az országból való kitiltását. A könyv 25 forradalmi dalt tartalmaz. 1926-ban jelent meg,

a Párizsi Munkás kiadásában. Az első dal az 1871-i párizsi kommünben jelentkezett *Internacionálé*. Találunk a kötetben német, orosz, lengyel és magyar forradalmi dalokat, így például GÁBOR Andor *Kommunista Marseillaise* című dalát. A kis kötetet elkobozták „a fennálló állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására való felhívás, izgatás és kormányzó elleni sértés” címén. Előszavát Henri BARBUSSE írta.

KÁROLYI Mihály *Tiétek a föld. Üzenet a magyar földműves szegénységnek* című, Párizsban, 1931-ben megjelent könyve elleni per 1932-ben kezdődött, és csak tíz esztendő múlva, 1942-ben zárult. Három évig tartott a vádirat megfogalmazása. A királyi ügyész rátapintott a lényegre: „...nyilt izgatás a kommunista forradalom céljai, módszerei mellett...” Vádolja a szerzőt az állami és társadalmi rend elleni izgatással, a magyar állam és magyar nemzet megbecsülésének csorbításával és hitelének sértésével.

1932-ben Párizsban jelent meg egy 32 lapos füzet SALLAI Imréről és FÜRST Sándor-ról *Két akasztófa* címmel. A kis füzet a két kommunista mártír életrajzát tartalmazza, borítólapja újságkivágásokból készült montázs, rajta piros betűkkel a cím. A szöveg SALLAI Imre utolsó szavaival kezdődik: „A győztes proletárforradalom meg fogja bosszúlni halálunkat.”

GERGELY Sándor *Vitézek és hősök* című elbeszélése 1937-ben jelent meg Párizsban, a Szabad Szó kiadásában. Magyar emigránsok juttatták el a kéziratot Moszkvából Párizsba. A kis könyvet 1938-ban bírói úton kobozták el Magyarországon. Előszavában így ír BÖLÖNI György: „A nemzeti terror-évek sokkal kegyetlenebbül irtották a szabad gondolatot, mint a Bach-korszak idegen cenzorai a 48-as nemzeti forradalom leverése után.”

1938-ban gyorsított eljárással egy halott költő verseskötetére csapnak le a horthysta hatóságok, KOMJÁT Aladár *Megindul a föld* című könyvére. Ez 1937-ben jelent meg Párizsban, az Atelier de Paris kiadásában, s a költő 1932—1936 között írt verseit tartalmazza. Az elkobzás indokolása megállapítja, hogy „a versek mind a kommunista világszemlélet kifejezői...” Ezt is akarta a Père Lachaise-i temető lakója és szomszédjai — a Párisi Kommün mártírjai — is: hírdetni a proletárforradalom elmaradhatatlan győzelmét.

MARKOVITS GYÖRGYI